

TOMASZ ZARĘBSKI
DSWE TWP we Wrocławiu

REKONSTRUKCJA I ANALIZA KONCEPCJI RACJONALNOŚCI W FILOZOFII STEPHENA EDELSTONA TOULMINA

Zarys rozprawy doktorskiej

Promotor: prof. dr hab. Piotr Dehnel

Obrona: Uniwersytet Wrocławski - maj 2003 rok

Przedmiotem podjętej przeze mnie pracy doktorskiej jest filozofia Stephena Edelstona Toulmina. Toulmin, uczeń między innymi L. Wittgensteina, J. Wisdoma, G. E. Moore'a, jest jedną z czołowych postaci kręgu filozofii anglosaskiej. W swej trwającej już ponad pół wieku, pracy filozoficznej zajmował się, a właściwie współtworzył filozofię analityczną, metaetykę i filozofię nauki, a pewną część jego intelektualnego dorobku zajmuje refleksja nad kulturowym dziedzictwem nowożytności oraz postmodernizmem. Praca moja nie pretenduje do wyczerpującego ujęcia każdego aspektu filozoficznej twórczości Toulmina. Nie jest też próbą ściśle chronologicznego przedstawienia intelektualnej drogi autora. Zadaniem moim była rekonstrukcja i analiza zawartej w tej filozofii idei racjonalności oraz wynikających z niej konsekwencji.

Cel ten jest wart realizacji z trzech zasadniczych powodów. Po pierwsze, koncepcja Toulmina jest jedną z nielicznych propozycji, które pomimo zdecydowanego zerwania z tradycyjnym, logicznym ideałem racjonalności, równie zdecydowanie stara się bronić rozumu przed absurdalnością, irracjonalnością i relatywizmem; w intencji Toulmina ma ona tworzyć podwaliny pod nowy paradygmat przyszłej filozofii i wyznaczyć główne idee jej *novissimum organum*. Po drugie, koncepcja ta, rozwijana i dookreślana przez Toulmina na wielu obszarach badań, tworzy dość spójną i zwartą całość, a poszczególne jej aspekty uzupełniają się nawzajem. Toulmin nie poprzestaje na samych deklaracjach, lecz konsekwentnie stara się podawać konkretne, rzetelne i szczegółowo uzasadnione rozwiązania podstawowych problemów związanych z jego ujęciem racjonalności. (Na ile są to próby udane stanowi już odrębną kwestię). Po trzecie, filozofia Toulmina, choć znana i szeroko dyskutowana na Zachodzie, a przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych, jest raczej mało obecna na gruncie polskim. Znikoma liczba przekładów i opracowań nie daje podstawy do szerszego zaistnienia jego poglądów. Biorąc pod uwagę wpływ Toulmina na kształt współczesnej myśli, jego czynną obecność w głównych filozoficznych debatach ubiegłego stulecia: w metaetycznym sporze o „dobre racje”, w sporze o racjonalność nauki,

w dyskusjach dotyczących logiki nieformalnej, w debatach nad problemami bioetyki, wreszcie w tak zwanej „debacie postmodernistycznej”; jego poglądy warte są bliższej prezentacji i analizy.

Pomimo niezwykle szerokiego zakresu zainteresowań filozofa, który w swej intelektualnej działalności starał się łączyć kwestie naukowe, historyczne i filozoficzne, elementem spajającym jego twórczość i swego rodzaju „punktem ciężkości” jest właśnie koncepcja racjonalności. Podstawowym celem, do którego dążył, było - jak przyznaje w *Human Understanding* - zbudowanie nowego „epistemicznego autoportretu” człowieka¹. W pracy swojej staram się iść za tą właśnie myślą. Odpowiednio do głównych obszarów badań Toulmina, rozprawę swoją podzieliłem na trzy rozdziały, każdy z nich poświęcając kolejno: racjonalności argumentacji, racjonalności nauki oraz Toulminowskiej wizji racjonalności modernizmu i postmodernizmu.

W rozdziale pierwszym za punkt wyjścia rekonstrukcji Toulminowskiej koncepcji racjonalności przyjąłem prace poświęcone argumentacji filozoficznej, przede wszystkim *The Uses of Argument, An Examination of the Place of Reason in Ethics* oraz podręcznik retoryki: *Introduction to Reasoning* (współautorstwo: R. Rieke, A. Janik). Ich autor przekonany jest, że tradycyjna logika nie jest kompletnym narzędziem racjonalności.

Toulmin wychodzi od spostrzeżenia, że reguły logiki formalnej i matematyki nie stanowią podstawy tego, co decyduje o formie, skuteczności i ważności praktycznych argumentów. Struktury argumentacji, już w warstwie podstawowej, są bardziej złożone od stosunkowo prostych schematów logicznych typu „przesłanka - druga przesłanka - (...) wniosek”. Formalnemu, logiczno-matematycznemu modelowi przeciwstawia filozof model inspirowany jurystyką, według którego zasady argumentacji teoretycznej są „bardziej ogólnymi wersjami” zasad, na jakich opiera się prawoznawstwo. Rozwijając tę analogię Toulmin utrzymuje, że wypowiedzi takie jak: „pokazywanie zasadności roszczeń, interpretowanie jakiegoś przepisu prawnego lub dyskusowanie jego ważności, żądanie uchylecia jakiegoś prawa, prośba o uznanie okoliczności łagodzących, orzeczenia winy i kary”, w odpowiednio zmienionej postaci, w rzeczywistości stosowane są również w dyskursie filozoficznym.

Wnioskowania właściwe naukom *stricte* formalnym Toulmin nazywa „analitycznymi” lub „teoretycznymi”, a wszelkie inne „substancjalnymi” lub „praktycznymi”. Wniosek argumentu analitycznego nie zawiera niczego więcej ponad to, co zawarte jest w przesłankach. Konkluzja argumentu substancjalnego wykracza poza informacje zawarte w danych [*data, grounds*]. Używając argumentów analitycznych usiłujemy oprzeć ich twierdzenia na

¹ S. E. Toulmin: *Human Understanding*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1972, s. 3.

niezmiennych i uniwersalnych zasadach; nie dopuszczają one wyjątków i nie uwzględniają specyficznych warunków, pod którymi dana konkluzja może być prawdziwa. W argumentacji substancjalnej twierdzenia wpisane są w konkretny, również czasowy, kontekst danej sytuacji.

Argumentacja analityczna prowadzi zatem do filozoficznego absolutyzmu. Toulmin usiłuje znaleźć drogę, która uniknęłaby zarówno absolutyzmu, jak i relatywizmu. Formułuje on model argumentu praktycznego, który, jego zdaniem, spełnia powyższy wymóg. Podstawową funkcją argumentu substancjalnego jest uzasadnianie roszczeń [*justifying claims*], a nie analityczne inferencje od przesłanek do wniosku. Ogólny schemat argumentu praktycznego składa się z sześciu elementów: *claim* (roszczenie), *data* (*grounds*) (podstawy, dane), *warrant* (uzasadnienie, gwarancja), *modal qualifiers* (operatory modalne, jak „przypuszczalnie”, „niemal z całą pewnością”), *backing* (wsparcie), *rebuttal* (przeciwdowód, odparcie). Toulmin podaje między innymi następujący przykład²:

(D) Petersen. jest Szwedem → więc, (Q) *niemal na pewno*, - (C) Petersen nie jest katolikiem

ponieważ

chyba, że

(W) Szwedzi niemal nigdy
nie są katolikami

(R) Petersen jest księdzem

na podstawie

(B) Odsetek katolików w Szwecji
wynosi poniżej 2 %

C [*claim*] jest tutaj konkluzją pojętą jako roszczenie ważnościowe, D [*data*] są danymi, czyli zdaniami o faktach, które przytaczamy na poparcie naszego roszczenia (konkluzji); W [*warrant*] jest regułą inferencji, gwarancją pozwalającą prawomocnie przejść od danych do konkluzji. B [*backing*], czyli wsparcie, jest zadaniem o faktach, które uzasadnia prawomocność reguły inferencji W, a jego treść zmienia się zależnie od dziedziny argumentu; natomiast Q [*qualifier*] jest współczynnikiem modalnym, którego zadaniem jest określić stopień pewności, z jakim konkluzję można przyjąć, zazwyczaj za pomocą słów „prawdopodobnie”, „niemal na pewno”, „z pewnością”. Zadaniem R [*rebuttal*], czyli przeciwdowodu (odparcia) jest wskazać na ewentualne okoliczności przemawiające za odrzuceniem roszczenia.

² S. E. Toulmin: *The Uses of Argument*. Cambridge 1958, s. 109-113.

Choć w niektórych dziedzinach wzorem racjonalności są „inferencje analityczne”, to ludzką racjonalność, zdaniem Toulmina, adekwatnie odzwierciedlają argumenty praktyczne. Nie wyciąga on jednak wniosku, że logikę formalną należy w jakimś sensie odrzucić, ale że zakres jej obowiązywania jest stosunkowo wąski. Dlatego też sądzi, że próby formalizacji nauk i narzucanie im formalnego ideału racjonalności obarcza te nauki błędem „absolutyzmu” i jest „rzeczą niewłaściwą”.

W rozdziale pierwszym omawiam również Toulminowską logikę „dobrych racji” w etyce, jako egzemplifikację koncepcji argumentacji autora *The Uses of Argument*, a zarazem „źródło” tejże koncepcji. Przedstawiam także krytykę argumentacji praktycznej sformułowaną przez pro-logicznie zorientowanych filozofów oraz wskazuję na jej znaczenie w dziedzinie retoryki i studiów komunikacyjnych. Na zakończenie podsumowuję główne implikacje, wynikające z porzucenia przez Toulmina ideału logicznego, a za najważniejsze jej aspekty uznaję zgodę na brak rozwiązań ostatecznych i absolutnie pewnych, otwartość na krytykę oraz gotowość do zmiany przyjętych przekonań w obliczu racji mocniejszych.

Rozdział drugi dotyczy racjonalności naukowej, będącej, w zamyśle Toulmina, rozszerzeniem i uzupełnieniem koncepcji racjonalności zawartej w jego teorii argumentacji. W celu uwypuklenia leżących u jej podstaw założeń omawiam główne presupozycje siedemnastowiecznego - logicznego - ideału racjonalności naukowej oraz wskazuję na wyczerpanie się tego ideału w dwudziestym wieku. Koncepcja Toulmina wyrasta bowiem bezpośrednio z odrzucenia trzech głównych filarów tego ideału: po pierwsze, założenia o stałości i niezmienności natury oraz odpowiadającej im stałości i uniwersalności zasad myślenia; po drugie, sztywnego oddzielenia materii od umysłu i zasad rządzących materią od zasad rządzących myśleniem; po trzecie, przekonania, że jedynym słusznym wzorem racjonalności naukowej jest geometria Euklidesowa. Porzucenie tych założeń prowadzi Toulmina do ujęcia racjonalności jako procesu dynamicznego, w którym pojęcia zmieniają się w zależności od przemawiających za ich zmianą racji i zewnętrznych okoliczności. Następnie omawiam filozoficzny problem zmiany pojęciowej oraz próby rozwiązania go przez absolutyzm, omawiany na przykładzie Gottloba Fregego, a także przez relatywizm, reprezentowany przez Robina G. Collingwooda i Thomasa S. Kuhna. Na tym tle prezentuję zarys opracowanej przez Toulmina ewolucyjnej teorii rozwoju pojęciowego, będącej próbą odnalezienia drogi pośredniej między absolutyzmem i relatywizmem.

Autor *Human Understanding* przedstawia takie ujęcie rozwoju nauki, w którym pojęcia rozwijają się ewolucyjnie, według mechanizmów analogicznych do tych, które rządzą rozwojem organizmów biologicznych. W gruncie rzeczy nawiązuje Toulmin - aczkolwiek w dość luźny sposób -

do modelu ewolucji Darwina. Rozwój pojęć polega tu dwóch procesach: innowacji i selekcji. Czynniki innowacyjne tłumaczą pojawianie się odmian (wariacji) w świecie biologicznym, lecz również wyjaśniają pojawienie się odmian w teoriach naukowych; natomiast czynniki selektywne tłumaczą trwanie najsilniejszych roślin i zwierząt, ale także „najlepiej” sformułowanych pojęć i teorii naukowych. W ten sposób trwanie danego paradygmatu uwarunkowane jest funkcjonalnością i adaptacyjnością (zdolnością przystosowawczą) jego aparatu pojęciowego. W tym też sensie racjonalność nauki jest „racjonalnością ekologiczną”.

W dalszej kolejności przedstawiam poglądy filozofa na specyfikę argumentów naukowych, na naturę odkrycia naukowego i teorii naukowych. Opisuję również Toulminowską interpretację zmiany pojęciowej w nauce: najpierw jej aspekty teoretyczne (tzn. poziom racji), następnie aspekty społeczne i instytucjonalne (poziom przyczyn). Po podsumowaniu głównych treści dotyczących racjonalności nauki, przechodzę do problemu „bezsstronnej podstawy racjonalnego osądu” [*impartial standpoint of rational judgment*] w filozofii Toulmina, nawiązując do jego postulatu porzucenia aprioryzmu. Na koniec koncentruję się na trzech głównych zarzutach stawianych jego koncepcji: kwestii rzekomo nieuprawnionego przeniesienia kategorii teorii ewolucji na rozwój pojęciowy, kwestii relatywizmu oraz problemie warunków i zasad, dzięki którym osiągnięta zgoda naukowców jest prawomocna.

Rozdział trzeci, umieszczający koncepcję racjonalności argumentacyjnej i naukowej w szerszym, historyczno-kulturowym kontekście, poświęcony jest Toulminowskiej refleksji nad dziedzictwem modernizmu oraz intelektualnymi korzeniami ponowoczesności. Ta część pracy odnosi się do późnej filozofii Toulmina, której swoistym podsumowaniem są *Cosmopolis* i *Return to Reason*. Podstawą dla rozróżnienia modernizmu i postmodernizmu jako oddzielnych, dysponujących odmienną wizją racjonalności epok, jest ukute przez Toulmina pojęcie *kosmopolis*, wyrażające związek ludzkiego myślenia o porządku społecznym z przyjętym w danym okresie obrazem świata fizycznego i kosmosu. Pojęcie to omawiam w na przykładzie sytuacji intelektualnej i politycznej przełomu szesnastego i siedemnastego wieku. Przystawiam główne idee nowożytnego obrazu świata oraz związane z nim idee dotyczące człowieka, wskazując na sukcesywne podważanie tego obrazu aż do jego zupełnego wyczerpania w wieku dwudziestym. W dalszej kolejności omawiam podstawowe założenia nowoczesnego typu porządku społecznego oraz postulaty Toulmina co do jego ponowoczesnego kształtu. Analogicznie zestawiam z sobą główne założenia nowoczesnej i ponowoczesnej filozofii, podkreślając za Toulminem humanistyczne (premodernistyczne) źródła tej drugiej. Podstawowym ich wyznacznikiem jest dbałość o

„to, co mówione”, „to, co konkretne”, „to, co lokalne” i „to, co czasowe”, które to elementy składają się na „zdiagnozowany” przez Toulmina „powrót do filozofii” praktycznej w ponowoczesności. Na koniec przedstawiam Toulminowski postulat zastąpienia modernistycznej „racjonalności” ponowoczesną „rozumnością”, obejmującą swym zasięgiem wszelkie sfery świadomego działania człowieka, a pojmowaną jako zrównoważenie balansu między filozofią praktyczną i teoretyczną.

W swych badaniach opierałem się przede wszystkim na tekstach samego Toulmina oraz artykułach i studiach polemizujących z jego stanowiskiem. Poza tym korzystałem z opracowań w języku polskim i angielskim.

Mam nadzieję, że moja praca wniesie pewien wkład w dyskusję dotyczącą racjonalności, szczególnie jej „post-kartezjańskiego”, „post-logicznego” modelu, a przybliżenie koncepcji Stephena Edelstona Toulmina wzbudzi szersze zainteresowanie jego filozofią i w choćby w niewielkim stopniu przyczyni się do wypełnienia istniejącej w polskiej literaturze luki na ten temat.